

МРНТИ 16.21.61

**Н.Уәли**

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

### **ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ МӘДЕНИ КОДТАРЫН АШУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Аннотация.** Мақалада автор мәдени-тілдік бірліктерді халықтың дәстүрлі рухани мәдениетімен байланыстырады. Өзінің ұлттық сипатын, елдігін сақтау, ұлттық құндылықтар дүниесін түгендеу, оның мән-мазмұнын, қадір-қасиетін бағалау қай халықтың, қай елдің, қай ұлттың болмасын толғақты мәселесіне айналып отыр деуге болады. Материалдық даму мен рухани дамудың арасы алшақтай түсуі бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып отыр. Қоғамның рухани дамуы мен материалдық дамуы арасындағы қайшылық гуманитарлық-қоғамдық саладағы ғалымдардың осы мәселеге ерекше мән беруіне тоқталады.

**Тірек сөздер:** компаративистикалық лингвистика, құрылымдық лингвистика, когнитивтік лингвистика, тіл өміршеңдігі, тіл бірегейлігі, ұлт бірегейлігі, этнос бірегейлігі.

**Н.Уәли**

Главный научный сотрудник Института языкознания имени  
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

### **ВОПРОСЫ РАСКРЫТИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ**

**Аннотация.** В статье автор связывает культурно-языковые единицы с традиционной духовной культурой народа. Можно сказать, что сохранение национального характера, страны, учёт национальных ценностей, оценка его сущности и достоинства стало актуальным вопросом для любой нации, любой страны, любого народа. Расхождение между материальным и духовным развитием сегодня стоит в повестке дня научных исследований. Противоречие между духовным и материальным развитием общества сводится к тому, что ученые в области гуманитарных и общественных наук уделяют этому вопросу особое внимание.

**Ключевые слова:** компаративистская лингвистика, структурная лингвистика, когнитивная лингвистика, витальность языка, языковая идентичность, национальная идентичность, этническая идентичность.

**N.Uali**

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,  
doctor of philological sciences, professor

### **THE QUESTIONS OF DISCLOSURE OF THE CULTURAL CODES OF THE NATIONAL CULTURE**

**Annotation.** In the article, the author connects cultural and linguistic units with the traditional tribal culture of the people. It can be said that the preservation of one 's national character, the country, the inventory of national values, the assessment of their significance, dignity become the pressing issues of which people, which country, which nation. The discrepancy between material development and spiritual development is now on the agenda of scientific research. The contradiction between the spiritual and material development of society is reduced to the fact that scientists in the humanitarian and public sphere pay special attention to this issue.

**Keywords:** comparative Linguistics, structural Linguistics, cognitive Linguistics, vitality of language, language identity, national identity, ethnic identity.

Тіл білімі – ғылымның дербес бір саласы. Ғылым қандай да болмасын, ғылымның дербес саласы болу үшін оның қарастыратын объектісі, предметі, зерттеудің әдіс-тәсілдері болуға тиіс. Тіл ғылымы ғылымның дербес саласы ретінде әуелде бірден қалыптаса қоймағаны белгілі. Тіл ғылымының негізгі зерттеу объектісі – тіл екені еш дау тудырмайды. Бірақ, мысалы, металл физиканың да, химияның да объектісі болып табылатыны сияқты тіл философияның да, психологияның да, физиологияның да объектісі болуы ықтимал.

Бірақ олардың тілді зерттеу қыры әр басқа, яғни предметі мүлде басқа. Физика тілдің дыбыстық жағын оның ауа толқыны арқылы сипаттайды. Тілдік дыбыстың күшін, қарқынын өлшеп белгілейді, тілдік дыбысты физикалық құбылыс ретінде ғана таниды. Ал оның мағына ажырататын жағын, айырым белгілерін тексермейді.

Тіл ғылымының адамзат қоғамында ғылым ретінде мойындалуы, әрине, *салыстырмалы тіл білімінің* (компаративистикалық лингвистиканың) дүниеге келуімен байланысты деуге болады. Әлемдегі тілдердің генетикалық туыстығын салыстырма тіл білімі анықтап берді. Бұл – тіл ғылымы саласындағы бірінші «революция» болды. Зерттеуші компаративистердің ойлап тапқан түптіл (праязык) инструменті тарихи фонетиканың теориялық негізін қалады. Әрине, праязыкты реконструкциялау өзіндік мақсат емес. Ол тарихи дыбыс алмасудың заңдылықтарын айқындаудың зерттеуші қолындағы құралы болды. Түркі тілдерінде *p/z* дыбыс алмасуында *[p]* дыбысы *[z]*-ға алмасты ма, әлде бұл құбылыс, керісінше *z>p* түрінде болды ма? *л/ш*, *й/ж* туралы да осыны айтуға болады. Түркі тілінде бастапқы созылыңқы дауыстылар болды ма, болса, оның іздері түркі тілдерінің қай тобында сақталған деген мәселелер түркі тілдерін диахрондық тұрғыда қарастырудың объектісі әрі предметіне жатады. Тарихи-салыстырма әдіс – праязык арқылы тексерілетін жайттар, қазақ тілінің тарихи фонетикасын жасауда қолданылатын ең сенімді инструмент. Бірақ осы кезге дейін қазақ тілінің тарихи фонетикасы жасалған жоқ.

Бір кездері тіл ғылымын адамзат қоғамына мойындатқан компаративистикалық лингвистика бірте-бірте ығысып, көшбасшылық орнын *құрылымдық лингвистикаға* бере бастады. Ф.Соссюрдің постулаттары мен доктринасы тіл ғылымын жаңа бір белеске көтерген екінші «революция» болды. Тілді құрылымдық жүйе ретінде қарастырған бұл доктрина структурализм бағытына негіз болды. Тіл ерекше таңбалар жүйесі ретінде қарастырылды. Құрылымдық лингвистиканың негізгі инструменті тілдік таңба деп танылды. Тілдік таңбалардың құрылымы, оны құрайтын элементтер айқындалды. Тілдің ең шағын, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін бірлігі (единицасы), сондай-ақ ең үлкен, ең көлемді бірліктері айқындалды. Ол бірліктер өзара иерархиялық қағынаста болатыны, сөйтіп, жүйе құрайтыны іргелі теорияға айналды. Әрбір құрылымдық элементтің қызметі, құрылымның құрылыс материалы бола алағындығы көрсетілді. Алайда Ф.Соссюрдің доктринасы тіл ғылымының зерттеу объектісін мүлде тарылтып тастады. Тілдің болмысымен байланысы мәнділіктер – ойлау мен мидың қызметі, «адам» – «қоғам» – «табиғат» тіл ғылымының шеткері елеусіз жапқан аймағындай көрінді. Адамды адам еткен тіл десек,

тілді зерттеуде адам тысқары қалды. Тіл «адамсыз» зерттелді. XX ғ. аяғында структуралық лингвистика өзінің көшбасшылық позициясын *когнитивтік лингвистикаға* берді. Когнитивтік лингвистика, саясат терминімен айтқанда, бұл да тіл ғылымындағы үшінші «революция» болды. Когниция – адамның, тілдік ұжымның миындағы әрекеттер, олар сөз (речь) арқылы объективтенеді.

Осы құбылысты зерттейтін когнитивтік лингвистиканың ғылыми ұстанымы антропоцентристік бағыт болды. Тіл – адами, қоғамы құбылыс. Түптеп келгенде, когнитивтік лингвотаным мәні тілдік ұжымның (этностың, халықтың, ұлттың) санасындағы әрекеттерді тіл, сөз арқылы айқындау дегенге саяды. Адамның, тілдік ұжымның санасындағы танымдық әрекеттердің формасы *концепті* деп аталады. Концепті, біздіңше, жалаң мақсат емес, ол – зерттеу инструменті.

Когнитивтік лингвистиканы заманның өз толғағы туғызды. Дүниені, барша әлемді монолұтқа айналдыру идеясы – жаһанияттың идеологиясы, яғни бірлұтты қоғам, бірлұтты мәдениет болуға тиіс. Қысқасы, қоғам *ұлтсызданған адамдардың* типінен құралмақ.

Адамзат қоғамы мәдениеттің небір кезеңдерін басынан өткерді: атап айтқанда, адамдар еңбектің қол құралдарын жасады. Сол құралдармен егін екті, мал бақты; заттық мәдениеттің түр-түрін қол құрал күшімен жасады. Сонымен қатар өмір тәжірбиесінен өндіргіш күшке қатысты білімде жинақтады.

Бұндай білімдер жүйесі рухани мәдениеттің дамуына да негіз болды. Мәдениеттің *өркеніет* кезеңінде адамзат қоғамы еңбек құралдарының түр-түрлерін жетілдіре бастады. Осымен байланысты адамдардың да тұрмысы мен санасы өзгерді, еңбек өнімділігіне қол жеткізді. Келе-келе машиналар заманы туды. Адамдар дене күшімен, яғни қолмен (қайла, күрекпен) атқарылатын жұмысты машинаға «тапсырды». Ал адамның өзі *машина басқарушы типке* айналды. Енді осыған сәйкес қоғамның әлеуметтік құрылымы өзгерді: жетілген техника заманында он, жиырма, жүз, мың адамның жұмысын машина басқарушы бір адам ғана атқарды. Күрек-кетпеннен босаған адам қоғамдағы әр алуан әлеуметтік саланың мамандары ретінде дәрігер, мұғалім, механик, инженер т.б. болып, игілікті істер атқарды.

Адамзат мәдениетінде адами-қоғамы өзгерістер күшейіп, ғылыми-техникалық прогресс барған сайын үдей түсті. Бұл кезеңнің ерекшелігі сол – миен істелетін, миға күш салағын жұмыстарды электронды есептеуіш машиналар, суперкомпьютерлер атқарып, әлемді ғаламтор шырмай бастады.

Уақытты көп алатын ми жұмысына компьютерлер «киліккен» соң, адамдардың еңбек уақытынан тыс «компьютерлік бос уақыты» көбейді. Ғаламтор торабында бірінен-бірі өткен небір бос уақытты толтыратын «бағдарламалар» көбейді. Ұялы телефондар интернетке қосылды. Осылайша *миы компьютерленген адамдардың типтері* кездесе бастады. Ондайлар айналасында не болып жатқанына бейжай қарайтын, өз қызықтары өздерінде болып, рухани әлемнен оқшаулана түсті. «Компьютер адамның құлы болудан қалып, адам компьютердің құлына айналды ма?» деген күдікті ой – менің емес, заманның, уақыттың сұрауы.

Адамзат қоғамның заттық, материалдық игілікті өндіруі бұрын-сонды болмаған жедел дамудың даңғыл жолына түсті. Моральдық жақтан ескіріп, физикалық жақтан тозып үлгермей-ақ түрлендірілген саналуан заттық дүниелер тұтынушыларды шырмаған торға айналды. Бұл құбылыс экономикалық жағынан бір қалыпты тұрақты даму емес, тұрағы жоқ даму сияқты көрінеді. Сөйтіп, материалдық игілікті өндіру қарқыны үдей түскен сайын қоғамда *әсіретұтынушы адамдардың типтерін* көбейте түскендей көрінеді.

Қазіргі қоғамның мәдени кеңістігінде эстетикалық санасы тобырлық мәдениетпен (массовая культура) суарылған әлеуметтік жіктің жылдан-жылға көбейе түскені байқал-

май қалмайды. Сөйтіп, адамдардың *тобырлық мәдени тилі* қалыптасып жатқаны да шындық.

Қысқасы, *ұлтсызданған сана, әсіретұтынушылық сана, компьютерленген сана, тобырлық мәдени сана*, түптеп келгенде, ұлттық сана-сезімнен алшақтап бара жатқан жаһанияттың жергілікті өнімдері деуге болады. Жаһанияттың бұндай өнімдері қай ұлт, қай ел болмасын тіл тәрбиесі осал, тіл білуі мардымсыз, тілге жеңіл-желпі қарайтын ортада өсіп-өнгіштеу келеді.

Өзінің ұлттық сипатын, елдігін сақтау, ұлттық құндылықтар дүниесін түгендеу, оның мән-мазмұнын, қадір-қасиетін бағалау қай халықтың, қай елдің, қай ұлттың болмасын толғақты мәселесіне айналып отыр деуге болады.

Материалдық даму мен рухани дамудың арасы алшақтай түсуі бүгінгі таңдағы ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып отыр. Қоғамның рухани дамуы мен материалдық дамуы арасындағы қайшылық гуманитарлық-қоғамдық саладағы ғалымдардың осы мәселеге ерекше мән беруіне әсер етті.

Еліміздің білім беру ордаларында мандайалды кәсіби маман даярлауға ерекше ден қойып отырған ғалым педагогтарды шәкірттерінің рухани мәдениетінің деңгейі алаңдата бастады. Осымен байланысты *тіл өміршеңдігі* (витальность языка), *тіл бірегейлігі* (языковая идентичность), *ұлт бірегейлігі* (национальная идентичность), *этнос бірегейлігі* (этническая идентичность) мәселелері гуманитарлық ғылымда өзекті тақырыпқа айналды.

Осындай өзекті мәселелерді кешенді түрде қарастырып, осы тақырып бойынша тұрақты түрде өткізілетін теориялық семинардың жұмысына ғылыми жетекшілік жасап жүрген белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанованың этнос бірегейлігі туралы семинарда жасаған баяндамасындағы концептуалды пайымдауын атап айтуға болады.

*«Этностық бірегейлік дегеніміз – белгілі бір этностық топқа тән белгілер жөніндегі тиісті білімдер негізінде адамның өзін нақты бір этностың өкілі ретінде ұғына білуі.*

*Бұндай білімдерге ең алдымен мәдениет жөніндегі білімдер (материалдық мәдениет, рухани мәдениет, коммуникативтік мәдениет), тарихи сипаттағы білімдер (этностың қалыптасуы мен дамуындағы негізгі кезеңдері мен этнос өміріндегі айрықша тарихи уақиғалар, аса көрнекті тұлғалар туралы білімдер) жатады.*

*Этностық бірегейліктің өзегі – этностық, этносқа тән сана-сезім. Қалыптасқан этностық сана-сезімнің болуы; өз этносының құндылықтарын, этностың дүниетанымын, қоршаған ортаны қабылдауын түсінікті әрі етене жақын етеді.*

*Ал этностық санамен дұрыс қалыптаспай, мардымсыз, әлсіз болуының субъективті және объективті себептері болды. Субъективті алғышарттарға космополитизм, өз этносы бірегейлігіне негативті көзқараста болу, басқа этностық бірегейліктің шылауында кетуі т.б. жатады.*

*Объективті алғышарттарға отбасы тәрбиесіндегі ақаулық, мектеп тәрбиесіндегі олқылықтар, этнографиялық сипаттағы қажетті ақпарат алудың мүмкіндігі жоқтығы т.б. жатады.*

*Этностық ренессанс дегеніміз – қоғамдық санада ұлттық, этностық дүниелердің баршасына деген қызығушылықтың оянуы; этностың тарихы, психологиясы, тіл мәдениеті материалдарын жинау, қорыту; жинақталған материалды кешенді талдау елестен өткізу».*

Міне, ғалымның бұл айтқан пайымдауынан мәселенің түйінді тұстары мәдени-тілдік ұжымның дәстүрлі білімдер жүйесімен, ондағы кодтармен байланыста екенін айқын аңғаруға болады. Мәдени кодты ашуда тіл құзыреттілігімен қатар мәдени-танымдық құзыреттіліктің болуы шарт. Лингвомәденитанымдық құзірет дегеніміз – тіл иелменінің

мәдени-тілдік таңбадағы (мәденионимдерде) кодқа салынған ақпараттарды аша білуі.

Тәрбие басы – тіл. Алайда тілді тек коммуникативтік құрал ғана деп, бір жақтан түсіну тым жеткіліксіз. Олай дейтініміз тілде екі түрлі білімдер жүйесі бар. Біріншісі – тілдік білім, яғни тілдің лексика-фразеологиясындағы мағыналар. Сөз мағынасы этномәдени тілдік ұжымның санасындағы ғасырлар бойы қалыптасқан білімнің айрықша түрі. Екіншісі – тілдік емес, дәстүрлі білімдер жүйесі. Білімнің бұл түрі – этностың (халық, ұлт) өмір тәжірбиесінен ғасырлар бойы жинақталған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан этнос санасындағы дәстүрлі дүниетанымы. Білім тілдік емес деп аталғанымен, ол ұжымдық санада тіл арқылы орнығып, тіл бірліктері арқылы объективтенеді. Лингвомәдениеттанушы бұл жерде тілді емес, тілдік материал арқылы этнос санасындағы білімдерді анықтап, интерпретациялайды.

Жалаң тілдік білім жеткіліксіз. Яғни лексика, фразеологиялық бірліктердің (единицалардың) мағынасын білу, яғни тілдік семантиканы білу жеткіліксіз, бұл ретте сол тілдік бірліктердің аясында құрылымданып, танымдық бірлікке айналған білімдердің, – мәденионимдер семантикасын айқындаудың орны айрықша. Тек қана тілдік семантикамен шектелген тіл иеліменінің (носитель языка) мәдени кеңістігі, мәдени-тілдік күзіреті шектеулі болады. Екі түрлі білім – бірі тілдік (лексика-фразеологиялық мағына), екіншісі – тілдік емес дәстүрлі білімдердің бірлігі бір-бірімен астаса келіп, санада мәдени-тілдік кеңістікті қалыптастырады.

Этнос санасындағы дәстүрлі білімдер жүйесі тілде, оның лексика-фразеологиялық бірліктерінде (единицаларында) сақталған. Әртүрлі ұғымдар, атаулар арқылы санада тіркеліп, орнығып отырады. Ұғымдар түріндегі таным-білім сөз арқылы объективтенеді (репрезенттеледі). Бұндай ой-санадағы ұғымдар тілде лексикалық мағына түрінде қалыптасады да, тілдің лексикалық семантикалық бірлігіне (единицасына) айналады. Ал осы аталған лексика-семантикалық бірліктің аясында мәдени-ұлттық семантикалық құрылым пайда болады.

Лексикалық семантика мен мәдени семантиканы білдіретін таныммен байланысты тілдің лексика-фразеологиялық бірліктері ой-санада құрылымдана келіп, тілдік ұжымның санасында концептілік бірлік түзеді. Белгілі бір тілдік ұжымның санасындағы құрылымданған білімдер концепті формасында өмір сүреді.

Әр халықтың, ұлттың тарихи даму барысында жасалып, тілдік санасында сақтаған мәдени-рухани байлығы болады. Заттық мәдениет, рухани мәдениет, дене мәдениеті дегендер ұлттық мәдениеттің түрлері мен салалары. Этномәдени қордың дүниеліктері тілдің жинақтаушы, ұластырушы (трансформациялаушы) және қайта жаңғыртушы (ретрансляциялаушы) қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, ұлттың әрі қарайғы мәдени-рухани дамуының іргетасы болады. Олардың практикада, өмір тәжірбиесінде қолданылмайтын түрлері де жиі кездесуі мүмкін. Алайда ондайларды «күні өткен» керексіз дүниеліктер деп, материалдық және рухани құндылықтар қатарынан шығарып, мансұқ ету көрсөкырлық болар еді. Ондай архаикалық дүниеліктер ұлт мәдениетінің дамудың қандай сатыларынан өткенін, ұлттың өзін-өзі қалай дамытып отырғанын келер ұрпақ аңғара отырып, олар да өз кезегінде өзін-өзі танудың, өзін-өзі дамытудың жолын іздестіреді.

Халықтың дәстүрлі рухани мәдениетімен байланысты санадағы концепт түріндегі білімнің, жоғарыда айтылғандай, мәдени-тілдік бірліктер арқылы айқындالاتыны белгілі. Алайда концептінің тілдік және тілдік емес мән-мағыналарын құрайтын мәдени код үнемі «ашық» бола бермейді, яғни өзінен-өзі түсінікті бола қоймайды. Бұндай мәдени семантикадағы *жабық кодтарды* ашу этномәдени концептілерді дұрыс интерпретациялауда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Мәдени-тілдік таңбаларға мәдени нышанды лексика, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер (паремиологизмдер), тұрақты теңеулер, халықтық метафоралар, символдар, эталондар, прецедентті мәтіндер, прецедентті онимдер жағады. Бұларды, жинақтап айтқанда, мәденионимдер (культуронимы) деп атауға болады. Ал халық шығармашылығы, фольклор, көркемсөз зергерлерінің көркем туындылары, айрықша эстетикалық таңбалар жүйесіне, тарихи, діни мифологиялық мәтіндер танымдық-тағылымдық таңбалар жүйесіне жағады. Осы таңбалардағы кодқа салынған мәдени ақпараттарды аша білу тіл иелменінің лингвомәдени құзыреттілігін көрсетеді.

Бұны айтып отырған себебіміз, мысалы, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде *қудалау*, *қалыңмал* тәрізді ғұрыптық салттардағы мәдени кодтар дұрыс ашылмағандықтан, «қудалық», «қалыңмал» ғұрпы «қызды сату», «қызды саудалау» деп мәні теріс түсіндірілгені (интерпетацияланғаны) белгілі.

Ұлттық құндылықтар дүниесін аксиологиялық тұрғыдан тануда белгілі бір концептідегі мәдени-тілдік кодтарды ғылыми негізде ашудың тәсілдері мен жолдарын іздестіру, қарастыру, түптеп келгенде, мәдени-тілдік құзыреттілікке саяды. Ал мәдени-тілдік құзыреттілік жетпеген жағдайда этномәдени концептілердің мазмұны дұрыс ашылмай, теріс қорытынды жасалуы ықтимал.

Мәселен, отырықшылық өмір жағдайымен байланысты, әсіресе, соқамен жер жырту, қолөнер түрлері мен сауданың дамуы негізінде адамзат қоғамы әрі қарайғы прогреске қол жеткізсе, ал көшпенді малшылық артта қалып, тоқырауға ұшырап, көшпенді елдің мәдениеті мен тұрмысының дамуына кедергі болған деген біржақты тұжырым зерттеушілердің еңбегінде аз кездеспейді. Қазақтың көшпелі малшылық мәдениетіне «саяси-идеологиялық тапсырысты» айтпағанның өзінде, қайсыбір зерттеушілер аксиологиялық тұрғыдан дұрыс баға бермеді, себебі олар үшін мәдени код жабық еді. Мысалы, олардың ойынша, қазақ малшылары мал басын көбейте берген, яғни экстенсивті малшылық болған. Малшылықтың интенсивті түрін дамытпаған. Расында, қазақ малшылығында жабы көп өсіріледі. Өйткені қыр отына жайылған, бірнеше шақырымдық жайылымдағы шөптің алуан түрін шалып жейтін жылқының еті, қазы-қартасы аса дәмді, ал қымызы астың асылы болды. Қыр шөбіне жайылған жылқының азықтық сапасы отырықшылық мәдениетінде қолға қараған қолбала жылқының азықтық сапасынан әлдеқайда жоғары болған.

Сонымен қатар көшпенді малшылықты отырықшы егіншілікке қарама-қарсы қойып, көшпенді өмір салтын ұстанған елде мәдениет болмайды; рухани мәдениеті, саяси, қоғамдық көзқарасы төмен болады деп қорытынды жасайтын тұжырымдар тарихнамалық зерттеулерде аз кездеспейді. Сондай-ақ көшпелі қазақ қоғамының артта қалушылығы көшпелі малшылардың өндіріс күшінің, яғни еңбек құралдары түрлерінің жарамсыз және тым қарабайыр болуымен байланысты дейтін пікірлер де аз ұшыраспайды.

Ал бұндай сыңаржақ қорытындыдан *Н.Н.Мацкевич*, *Г.Н.Семенов* сынды тарихшылардың пайымдауы мүлде басқаша.

Мәселен, Г.Н.Семенов өндіргіш күш тек еңбек құралдары ғана емес, адамның өзі де өндіргіш күшке жататынын, ал бұл жағынан көшпенділердің *тәжірибесі, білімі, өндіріс дағдысы* айтарлықтай жоғары деңгейде болғанын, осылар еңбек құралдарының орнын толтыратынын, тіпті көшпенді малшылыққа тән қарапайым еңбек құралдарының өзі өндіріс саласындағы өзіндік маңызын жоғалтпағанын атап айтады.

Н.Н.Мацкевич, Г.Н.Семенов қателескен жоқ. 50-70 шақырымдық ат жарыста, әскери жорықтарда қазақ малшысы өсірген қазақтың қыр ағы қуса, жететін, қашса, құтқаратын жүйріктігін, күштілігін, ұзақ жолға төзімділігін көзбен көріп, көңілі сенген еуропалықтар оны жоғары бағалаған.

Бұл – малшының дене еңбегі ғана емес. Бұл – олардың өндіргіш күші болып табылатын, Г.Н.Семенюк айтқандай, тәжірибесі, дәстүрі, кәсіби білімі.

Бұл жерде ғалымның *тәжірибесі, дағды, білім* деп отырғаны – көшпелі малшы қауымның ежелден келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі. Ол әралуандылығымен ерекшеленеді: халықтық ветеринария, халықтық зоотехника (малдан алынатын өнім түрлерін тиімді тәсілдерімен өндіру), қырдағы-ойдағы нәбағаттар мен хайуанаттар әлемі, халықтық астрономия, халықтық метериология; жер бедерін аудандастыратын халықтық география тәрізді малшы қауымның жыл он екі ай табиғатпен бетпе-бет келуі, өмір тәжірибесі дәстүрлі білімдер жүйесін қалыптастырған.

Малшы қауым төрт түліктің өзді-өзіне тән ерекшеліктері, жейтін отының түртүрлері, жыл бойы жейтін шөбінің түрлері мен маусымдық шөбі; жайылымның маусымдық түрлері (*көктеу, жайлау, күздеу, қыстау*), шаруашылық жүргізудің маусымдық іс-шаралары (*қысырақ матау; үйір құру; айғырды үйірге салу, қосқа шығу* т.б.), *өріс аудару, жайылым қуалау, күйек байлау, күйек шешу, күйек алу* т.б. тәрізді маусымдық науқан жұмыстары өмір тәжірибесінде сыннан өткен білімді қажет етеді. Сондай-ақ бұндай аса маңызды іс-шаралар мен жұмыстарды шаруашылық жүргізудің арнайы күнтізбесізінсіз атқару мүмкін емес. Шаруашылық күнтізбесіне сүйенбеген жылқышы құрығын, қойшы таяғын ұстап, малынан айырылып қалады. Сондықтан көшпенді малшы қауым қазақ сахарасының табиғи ерекшелігіне байланысты құрылған *тоғыс есебі* деп аталатын арнайы күнтізбе жүйесін жасады.

Халықтың астрономиялық білімдер жүйесі негіз болған *тоғыс есебі*, түптөп келгенде, өндіргіш күштің дамуына ықпал еткен әрі көшпенді малшылықтың рухани-мәдени дүниесінің бірі ғана емес, бірегейі болып табылатыны сөзсіз.

Қысқасы, осы айтылғандарға көз жеткізіп, аксиологиялық тұрғыдан объективті баға беру үшін «Тоғыс есебі», «Үркер» тәрізді ұғымдық, танымдық бірліктердегі (концептілердегі) мәдени кодқа салынған «ашық» және «жабық» ақпараттарды талдау елегінен өткізіп байқауға болады.

**«ҮРКЕР» концептісі.** Үркер – күншығыстан таң біліне көкке шығып, күнбатыстан жерге түсетін, халықтың байырғы түсінігінде аса қадір тұтатын шоғыр жұлдыздардың бірі. Қазақ есепшілері қырық күн шілденің басталғанын ҮРКЕР-ге қарап біледі. Өйткені, мамырдың 10-12-лерінде ҮРКЕР жерге түседі де, содан 40 күн жерде жатып, маусымның 20-22-лерінде таң аға шығыс жақтан азғана уақыт көрінеді де, таң жарығымен бүркемеленіп қалады. Аспан шырағының бұл көрінуін есепшілер *Үркердің көкке шығуы* дейді. Осы кез күннің ең ұзарған, түннің ең қысқарған мезгілі. Бұл кезде кірген *40 күн шілде* тамыз айының 2-4-інде шығады. Сөйтіп, ҮРКЕР көк жүзінде маусымның аяғында шығыстан *таң қараңғысында, түн ортасында, түн ортасына жетпей* көрінеді. Қыркүйек айының соңына қарай түстік шығыстан қас қарая көрінеді де, бір топ жұлдызды – Үш Арқар – Таразы, Сүмбілені бастап, батысқа шеру тартқан қыстық сапары басталады. *Үркердің тоқ басы* батысқа қарап тұрады.

Көк жүзінде ҮРКЕР бастап қиғаштай туған Үш Арқар – Таразы, Сүмбілені көрген есепшілер *жұлдыздар тіркесінті* дейді. Көк жүзіне көз жіберген адам қырдан қиғаштай асып бара жатқан түйелі көштің елесін көргендей болады. Осы кезде ҮРКЕР-ді қара өлеңге қосқан өлеңшілер:

*Көп жұлдыздың ағасы Үркер деген,*

*Түйені сәнді көшке тіркеген деген.*

*Сұлуды аш белінен ұстап тұрып,*

*Бетіне бес қаламтыр бүркеген деген,* – дейді. Осылайша халық тілінде «Үркер – жұлдыз ағасы» аталып кеткен. Содан бірінің соңынан бірі тіркескен түйелі көшке ұқсаған

жұлдыздар наурыз айының аяғына таман бағыс көкжиекте бір түзудің бойына келіп қатар түзейді. Есепшілер бұл көріністі «*жұлдыздар қатар түзепті*», «*жұлдыздар теңесіпті*», «*күн мен түн теңескен*» екен дейді. Есепшілер күн мен түннің теңелгенін осы үш жұлдыздың қатар түзегенінен байқайды.

Сонымен, қыркүйектің аяғында бір топ жұлдызды бастаған ҮРКЕР-дің батысқа тартқан шеруі мамырдың 10-12-лерінде аяқталып, ҮРКЕР жерге түседі. Бұл – тоғыс есебі бойынша ескі жылдың аяқталғанын, сондай-ақ, В.В. Радлов, М.Ысқақов, Х.Әбішев сынды ғалымдардың деректерінде айтылғандай, Жаңа жылдың басталғанын білдіреді.

Есепшілер ҮРКЕР-дің шығыстан батысқа тартқан «қысқы шеруін» *Үркерлі айдың бәрі қыс* деп, малшы, егінші қауымды сақтандырып отырады. ҮРКЕР төбеден ауып, батысқа қарай жамбастаса, байланған күйек алынады дейді. Яғни ҮРКЕР көтеріліп, қошқар тұмсығын жоғары көтергенде маусым шыға байланған күйек 90 күн шамасы өткен соң, қазан шыға ҮРКЕР шығыстан көз байлана көрінген кезде шешіледі. Бұл кезде қошқардан шыққан (қашқан) қой наурыздың аяғына таман жаппай қоздай бастайды. Бұл шақты *күйек алу*, ал қозыны *күйек қозы* дейді.

*Үркер жерге түспей жер қызбайды; Үркер жерге түскенде қой қырқылады; Үркер тұса сорпа ас болады; Үркер тұса қозы піседі; Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі; Үркер көтерілгенде бидай бас тартады, Үркер көтерілгенде қошқар басын көтереді*, яғни «*қошқарға күйек байланатын кез болады*» деген мағынаны білдіреді. Осылайша есепшілер шаруашылық ұйымдастыруда уақыт жағынан ҮРКЕР-ді межеге алып, оның *тууын, көтерілуін* шығыстан, батыстан, қас төбеден *көрінуді* бағдар тұтқан. ҮРКЕР қас қарая күзде (қазан айының басында) шығыстан, қыстың ортасында төбеден, көктемнің басында батыстан көрінеді. ҮРКЕР-дің осы көрінуін бағдарға алып, жыл мезгілдерін анықтайды. Үркер – жыл мезгілдерін жазбай тануға өте қолайлы жұлдыз.

Халықтың паремиологиялық қорына қазақ есепшілерінің кіргізген бұндай тұрақты сөз орамдары мен мақал-мәтелдері әсте аз емес. Сондай-ақ ел ішінде тәуліктің түнгі шақтарын жолдағы түн қатқан жолаушы, тебінде жүрген жылқышы ҮРКЕР арқылы да анықтап отырған. Мысалы, тамыз айының кірісінде түн ортасына жете көрінген туған (көрінген) ҮРКЕР батыс көкжиекке тақап батқанша (көрінбей кеткенше) ұзамай таң да атып қалады, тәуліктің бұл шағын *таңғы бір ұйқы, жарым ұйқы қалды* дейді.

Желтоқсанның кірісінде қас қарая шығыстан ауа көрінген ҮРКЕР таң ата батады. Бұл кез – Үркердің түнгі аспандағы ең ұзақ жолы, басқаша айтқанда, түннің ең ұзақ шағы басталған шама. Әсіресе, қостағы жылқышы таңның атуын ҮРКЕР-ге қарап сарыла күтеді. Қаңтардың ішінде інір қараңғысында төбеден көрінген ҮРКЕР таңғы үш ұйқы қалғанда (түнгі сағат үштер шамасында), таңға жетпей батып кетеді.

Халық астрономдары (есепшілер) ҮРКЕР мен Айдың тоғысын уақыт өлшемінің эталоны етіп алып, *тоғыс есебі* деп аталатын шаруашылық күнтізбесін (календарын) жасаған.

ҮРКЕР-мен байланысты айтылған жайттар ертегі, жұмбақ, айтыс, қара өлең тәрізді халық шығармашылығында жиі ұшырасады. Өлеңшілер жұмбақ өлеңде жаздың қырық күнінде көк жүзінен көрінбей кеткен ҮРКЕР-ді жұмбаққа арқау еткен:

*Қысырақ жоғалды жаз, кетіп жсырақ,  
Көп жүрдім, іздеп оны елден сұрап.  
Тұр екен дарияның ортасында,  
Жете алмай, үйге қайттым босқа бірақ.  
Ал жұмбақ шешуші:  
Үйірі қысырықтан Үркер деймін,  
Мен де оны жазда көктен бір көрмеймін.*



*Болады ол алты ай көкте, алты ай суда  
Өлеңім осылай жән сілтер деймін, –*

деп шешуін тап басып таба қояды.

Халықтық этимологияда ҮРКЕР-ді «малдың үркіп бөлініп қалған үйірі» деп «төркіндетеді». Осы түсінікпен байланысты болса керек, жұмбақшылар ҮРКЕР-ді қалың жылқыдан бөлініп қалған қысырақтың үйірі деп жұмбақтаған.

Аңыз әңгімелерде ҮРКЕР қырық күн жерде жатып, шөпті қаулатып айдап жер бетіне шығарады екен; он екі жылдағы хайуандар ҮРКЕР-ді жерден шығармай басып тұрады екен, алайда кезек сиырға келгенде, аша тұяқты болғандықтан, басып тұра алмай, көк шығарып алыпты, ҮРКЕР-лі айдың бәрі қыс болатыны сиырдың кесірінен екені; ҮРКЕР әуелде жетеу екен, одан бөлініп шыққан *Сұтұсарыны*, кейде *Үркердің үлпек сарысы* деп те айтылады, Жетіқарақшы ұрламақ болып қуып жүреді екен делінеді.

Ай мен ҮРКЕР өлең-жырларда көбіне қатар айтылады. Әдетте Ай ҮРКЕР-дің оң жақ тұсынан маңайлап келеді. Көк жүзіндегі бұл көріністі Ай ҮРКЕР-ге «*ауыл үй қонды*» дейді. Айдың көк жүзінде ҮРКЕР-мен бетпе-бет келетін сәті болады. Бұл көріністі Ай мен ҮРКЕР «*қойындасты*» дейді. ҮРКЕР-мен қойындасқан Ай ертеңіне-ақ одан «*тұра қашиқандай*» болып жырақтап кетеді. Осы көріністі өлеңшілер:

*Жүруші едік балдай боп,  
Құлын менен тайдай боп,  
Арамыз кетті қашиықтап,  
Үркерден қашиқан Айдай боп, –*

деп қыз бен жігіттің арасындағы байланысты ҮРКЕР-ден жырақтаған Айға теңейді. Ал Ай мен ҮРКЕР қойындаспай жақын маңайласа, ертеңіне жырақтап кетпей, бір-біріне жақындау тұрады.

Қазақ ауыз әдебиеті мұраларын мольнан жинаған этнограф ғалым Ә. Диваевтың қол жазбаларындағы «Алыптар туралы» немесе «Кім күшті?» деп аталатын ертегіні академик Ақжан Машанов (1906-1997) халықтың астрономиялық жұмбақ ертегісі дей келіп, оны бала кезінде естігенін де, өзі де бірталай адамға айтып бергенін еске ала отырып, аталмыш ертегіні қысқаша былай деп мазмұндайды:

*«Ерте заманда бір кісінің үш баласы болады, бір алып көк өгізі болады. Өгіздің алыптығы сонша, оның басы мен құйрығының арасы бір күншілік жол болса керек. Өгізді ағайынды үш жігіт бағады: басын – үлкені, кіндік тұсын – ортанышысы, бөксе жағын – кенжесі. Күндердің күнінде кенже інісі бір түс жүріп, ортанышы ағасына келеді де, өгіздің жапаламай тұрғанын хабарлайды. Екеуі қосылып, үлкен ағасына келіп, өгіздің жапаламай қойғанын және бүйірі ортайып, ашыққанын хабарлайды. Ол өгіздің жасайылмай тұрғанын айтады. Үшеуі жетелеп, өгізді суаруға бір көлге апарады. Өгіз көлдің суын тауыса ішіп қойғанда, оның түбінен бір жасайын шыға келіп, өгізді жұтып жібереді. Көл таусылған соң оның маңындағы құстар да ұшып кетеді, ел де тарайды.*

*Сол екі ортада күннің көзін қара бұлттай қаптап, қанатынан қар жауған, тұмсығынан мұз тамған керемет бір алып қарақұс келіп, өгізді жұтқан жасайынды іліп алып, көкке шырқай жөнеледі.*

*Бір таудың бетіне жасайылған бір қора қой. Таудың қақ басында бір алып көк серке тұр. Сол серкенің бауырында жел-жауыннан ықтаған қойшы отыр. Жайынды ілген алып қара құс сол серкенің мүйізіне келіп қонады да, жайынды да, оның ішіндегі өгізді де боршалап жей бастайды. Сол кезде өгіздің жауырын сүйегі келіп қойшының көзіне түсіп кетеді. Қойшы (бай) түрегеліп, қойын айдап үйіне келеді де: «Көзіме қиқым түсті» — дейді. Әйелі (бәйбіше) оның көзіндегі жауырынды алып тастайды. Ауыл ол жерден көшеді, жауырын жұртта қалады.*

*Ауылдың жаңа қонған қонысы айналасы қырық күншілік көлдің жағасы болады. Бәйбіше қырық күншілік көлден көлденең аттап өтіп, қырық қап тезек тереді.*

*Ескі жұртта қалған баяғы жауырынның үстіне түн қатқан қырық жолаушы қонады. Таң ата бастағанда жолаушылар жер сілкініуден оянады. Қараса, бұлардың тақыр жер деп қонғаны алып жануардың жауырын сүйегі екен. Соны бір күшік түлкі кеміріпті – жер сілкінгені сол екен. Бәрі жабылып түлкіні соғып алады. Түлкінің үстіндегі терісін сойып, қырық жолаушы бөліседі, аттары көтергенше артып алады (кейбіреулердің айтуынша, әрқайсысы бірден қырық ішік, қырық тымақ шығатындай тері алады). Түлкінің астыңғы терісі сойылмай қала береді. Оны қойшы бай тауып, сойып алады (кейде бәйбіше тауып алады).*

*Жолаушылар жоғарыда айтылған қойшы бай мен бәйбішенің аулына келеді. Келсе, бәйбіше босанып, баласы қырқынан шығып, соның тойы болып жатыр екен. Түлкінің жарты терісін балаға бөрік істемекші болып, басына өлшегенде, маңдайына ғана шығады, арты жетпейді. Жолаушылар өздері алған теріні бәйбішеге сыйлайды. Сонда ғана түлкінің тұтас терісі балаға жұрын бөрік шығады».*

Ертегі осымен аяқталып, қорытындысында: Кім күшті? Осы алыптардың қайсысы зор деген сұрақ қойылады.

Осы айтылған ертегідегі алыптарды аспан кеңістігіндегі шоқ жұлдыздармен байланысты деп тереңнен пайымдай отырып, астрономиялық ғажайып аңыздың сырын ғалым асқан білгірлікпен былай деп түсіндіреді:

*Көк өгіз көкке қарап қаңтарылады [Көк өгіз деп Үркерді айтып отыр – ред.] Қаңтардың айы туды, – қыс басталды, өгіз ашықты. Көл суалды, су қатты. Жайынның өгізді жұтуы – сол кезде ҮРКЕР-дің жайын жұлдыздар тобына деңгейлесуі немесе тоғысуы. Бұл – ноябрь, декабрь айының кезі. Жайынды және онымен қабат өгізді қара құс көтеріп әкетуі ҮРКЕР-дің онан да жоғары шырқағанын көрсетеді. Оның көк серкенің мүйізіне барып қонуы – қыс ортасында ҮРКЕР-дің тас төбеге барып тоқтаған кезі, күннің ең қысқарып, түннің ең ұзарған кезі. Бұл – жаңа жыл мейрамы (декабрьдің аяғы, январьдің басы), Таутеке (Козерог) айы [.....]. Жылға есептегенде, ол – Қаракиік (Доңыз), жұт болатын жыл [.....]. Қыстан қысылған қойшы серкенің төрт аяғының астына тығылады. Дәл қыс ортасы кезінде Қарақұс та (Орел), Көк өгіз де, Жайын да Көксеркенің мүйізі үстіне туралап келеді.*

*Көк өгіздің жауырыны келіп, қойшының көзіне түскені – ол Үркердің жамбасқа түсіп, көз деңгейіне келгені болар. Малдың жауырыны көрінуі – ҮРКЕР-дің көлденеңдеп, жамбасқа түсуі (басы емес, аяғы емес, құйрығы емес, жауырыны көрінеді). Жауырын сүйек – малдың иесіндей, қасиетті сүйек саналады. Қойшы оны ояу отырғанда көрді (көзі жұмұлы болса, жауырын түспес еді). Демек, «Жатқаниа Үркер жамбасқа келсе, жаз шықпағанда не қалды?» – деп, қойшы қозғалды да, көк серкенің бауырынан шығып, жаз қамына кірісті. Қыстан қысылған бақташы жаз шыққанға жадырап, етекке қарай құлады, көшті. Шаттық жырын жырлады:*

*Қойшы қойын келеді таудан жайып,*

*Көк серкесі қалыпты мұзға тайып.*

*Осы өлеңді жас кезімізде қарт адамдардан талай естіген едік. Көшкен ел айналасы қырық күншілік көлге қонды. Көл – көктің көлі. ҮРКЕР-ді халық суға түседі деседі. Айналасы 40 күндік дегені – 40 күн шілде, ол ҮРКЕР-дің көрінбейтін кезі. Ақ молайды: «сүт көп, көмір аз», құрт қайнатуға отын керек, сондықтан бәйбіше күнде тезек тереді. Өгіз жауырынының үстіне қонған 40 жолаушы да сол 40 күн шілдені көрсетеді.*

*Жауырынның қайта қозғалуы, жолаушылардың оның үстінен кетуі шілденің аяқталып, ҮРКЕР-дің қайта көріне бастауы. Жауырынға қозғау салуы – кеміруші күшік*

*түлкі болу себебі дәл сол шілде өткен кезде Күшік түлкі дейтін жұлдыздар тобы төбеде болады.*

*Түлкінің екі жақ терісі баланың басына өлшенуі – күздігүні күн мен түннің теңелген кезін, Таразы айының туғанын көрсетеді. Ерте кезден белгілі, адамның беті күндізге және жазға, желкесі түн мен қысқа ишарат.*

*Түлкінің бір жақ терісін баланың басына өлшегенде, оның маңдайы мен екі құлағы шығып, арты жетпей қалады. Желке – түн белгісі, оның жетпей тұруы түннің қысқарып, күннің ұзарғанын көрсетеді. 40 жолаушының алған үлес терісін құрағанда ғана, алды-арты теңгеріліп, бөрік шығады, яғни шілде өткесін, түн біртіндеп ұзарып, Таразы айында күн мен түн теңгеріледі.*

Бұл тұста көрнекті ғалымның этномәдени интерпретациясына алып қосарымыз жоқ. Әйтсе де, бөрінен де ҮРКЕР-дің ерекшеленетінін атап айтқымыз келеді. Халықтың даналығын, есепшінің (халық астрономының) ұшқыр да тапқыр қиялын тереңнен танытатын теңдесі жоқ астрономиялық ертегінің негізгі түп қазығы – ҮРКЕР. Оның жайынға жұтылуы, көкке көтерілуі (Жайын шоқжұлдызымен маңайласуы), одан көк серкенің мүйізіне шығуы. Одан жауырынға айналып, қықым болып көзге түсуі (жамбасқа келуі), оны көзден алып тастау (жерге түсуі), жерде қырық күн жатуы, оның қайта қозғалуы (көкке шығуы), ҮРКЕР-дің жылдық қозғалысын өзге де шоқ жұлдыздармен маңайластығын аңғартатын мифтік формадағы ерекше көркем «сюжеттер». Сондай-ақ түннің ұзаруы, күннің қысқаруы, керісінше, күннің ұзарып, түннің қысқаруы; есепшілер метеорологиясы танытатын басқа да жайттар ҮРКЕР-дің көк жүзіндегі сапарымен орайластырылған.

Міне, халықтың шығармашылық дүниесінде ҮРКЕР-дің ерекше орын алуы аталмыш аспан шырағының ел өмірінде аса маңызды болғанын байқатады. Атап айтқанда:

– халық астрономдары – есепшілер, ешбір баламасы жоқ *тоғыс есебі* деп аталатын шаруашылық календарының (күнгізбесінің) жүйесін жасаған;

– Үркердің *батуына, тууына, көрінуіне* қарап, шаруа адамы маусымдық шаруашылық жұмыстарын ұйымдастырған;

– жыл мезгілдерін анықтауда Үркерді эталон етіп алған. Кейбір халықтар жыл мезгілдерін көк шықты, құс келді, құс қайтты, қар түсті деп, жердегі экологиялық (табиғи) өзгерістерге сүйенсе, қазақ есепшілері көк жүзіндегі жұлдызды, яғни Үркерді бағдар етіп алған;

– түнгі уақыттың қай шама, қай шақ екенін Үркерге қарап анықтап отырған.

**«ТОҒЫС ЕСЕБІ» концептісі.** Тоғыс есебі – байырғы қазақ қоғамында Үркер жұлдызы мен Айдың тоғысуына негізделген халықтық күнгізбе. Ай өзінің әр кезеңінде (фазасында) Үркер жұлдызын басып өтеді, яғни есепшілердің тілімен айтқанда, Үркер мен Ай тоғысады. Алайда Үркердің көк жүзінен көрінбей кететін кезі болады. Мамырдың (майдың) 10-12-лерінде батыс көкжиектен төмендеп, кеш қараңғысында көрінбей кетеді. Содан Үркер 40 күн бойы, маусымның 22-сіне дейін Жерде жатады. 22-24-інші шілдеде (июльде) таң ата шығыстан Үркер көкке шығады. Осы кезден бастап Үркердің көк жүзін кезген ұзақ «сапары» басталады. Осы сапарында, Тоғыс есебі бойынша, Үркер мен Ай көк жүзінде он бір мәрте тоғысады. Үркер әуелде көк жүзінде жиырма бірдегі Аймен, яғни Ай табағының жиырма бірінші кезінде (фазасында) тоғысады. Бұл кез Ай табағының оң жақ (батыс жақ) шетінен «таусылып, мүжіле» бастаған кезі.

Ай өзінің *жиырма бір жаңасында* шілде айының ішінде Үркермен тоғысады. Тоғыстың бұл айын **жиырма бір тоғыс** деп атайды, қазіргіше шілде айына сәйкес келеді. Тоғыстың бұл айында шілде шығады, шілденің жиырмааларында Таразы (Нарық жұлдызы) туып, таң суиды.

Айдың Үркермен келесі тоғысы Айдың *он тоғыз жаңасында* өтеді. Айдың Үркермен

кездесуі (тоғысуы) жай адамға бұл кезде анық, айқын көрінбейді, оны есепшілердің жігі көзі ғана байқайды. Тоғыстың бұл айы **он тоғыз тоғыс** деп аталады, қазіргі тамыз айына сәйкес келеді. Тамыздың жиырмааларында Сүмбіле (Теке) туып, су суиды.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *он жеті жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **он жеті тоғыс** деп аталады, қазіргіше қыркүйек айына сәйкес келеді. Тоғыстың бұл айында қазанның жапырақ желі, күземшуақ, күзгі сұлбі, боз қыраудың амалы, киіктің матауы тәрізді амалдар өтеді.

Айдың Үркермен келесі кездесуі Айдың *он бес жаңасында* өтеді, яғни Үркер толған Аймен ұшырасады. Тоғыстың бұл айы **он бес тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс қазан айының ішінде өтеді. Бұғының мойын жуары, боқырау амалдары болады.

Үркердің кезекті кездесуі *он үштегі Аймен*, толықсыған Аймен, Айдың ең сұлу кезінде өтеді. Тоғыстың бұл айы **он үш тоғыс** деп аталады, бұл тоғыс қазіргіше қараша айының ішінде болады. Қарашаның ала шабыр қары, теке бұркылдақ амалдары өтіп, *жолдас қар* түседі.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *он бір жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **он бір тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс желтоқсан айының ішінде өтеді. Қаңтардың қарлы бораны, күннің қаңтарылуы (тоқырауын) осы тоғыста болады.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *тоғыз жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **тоғыз тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс қаңтар айының ішінде өтеді. Тоғыстың бұл айында өтетін амал – ай мүйізді алты күн, ақпан-тоқпанның аязы. Бұл кезде Үркер төбеде тұрады.

Айдың Үркермен келесі ұшырасуы Айдың *жеті жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **жеті тоғыс** деп аталады, қазіргіше тоғыс ақпан айының ішінде өтеді. Бұл тоғыста қайталаманың ақ бораны болады дейді.

Айдың Үркермен келесі кездесуі Айдың *бес жаңасында* өтеді. Тоғыстың бұл айы **бес тоғыс** деп аталады, тоғыс наурыз айының ішінде болады. Үркер төбеден ауып, бес тоғыстың бет жуары, отамалы ойылған қыс амалдары өтеді, итшуақ, кемпіршуақ сияқты шуақты күндер болады, қарды әкететін *алтынкүрек* желі еседі. *Ескек* соғады.

Ай өзінің *үш жаңасында* Үркермен кездеседі. Тоғыстың бұл айы **үш тоғыс** деп аталады, Тоғыс, қазіргіше сәуір айының ішінде өтеді. Үркер жамбасқа келеді, құралайдың салқыны, құс қанаты, сары шымшықтың салқыны тәрізді амалдары болады деседі.

Ай өзінің *бір жаңасында* батыс көкжиекте жерге батып бара жатқан Үркермен ұшырасады. Тоғыстың бұл айы **бір тоғыс** деп аталады, тоғыс қазіргіше мамыр айының ішінде өтеді. Үркер жерге түседі, Үркер суға батса, күн жауын-шашынды болады, жерге батса, күн құрғақ болады дейді.

Сонымен, Үркердің түстік шығыстан басталып, батысқа шеру тартқан сапары аяқталып, Үркер жерге батады. Оңтүстік шығыстан кеш қараңғысында көрінген Үркердің түстік батыстан жерге батқанша көк жүзінде көрінуін есепшілер *Үркерлі айдың бәрі қыс* деп, сақтандырып отырған. Үркер жерге түскенде ғана жаз шықты деп, ел көктеуден жайлауға көшетін болған.

Тоғыс есебі, жоғарыда көрсетілгендей, кемімелі тақ санмен есептеледі. Есепшілер тілімен айтқанда, *Үркер таққа тоғаяды*.

Үркер тоғысының, әсіресе, малшы қауымы үшін біраз артықшылығы байқалады. Жыл басының Үркердің батуының көктемнің соңғы айына келуі ел тұрмысы үшін қолайлы болуымен бірге, есепшілер ендігі жерде Үркердің тәуліктік қозғалысын астрономиялық меже етіп алып, түннің ұзақтығы, қысқалығы тәрізді құбылыстарды анықтаған. Бұрын түннің ұзақ не қысқа екендігін жай ғана сезінсе, ендігі жерде бұл құбылысты Үркер арқылы белгілеу мүмкін болды. Үркер қас қарая көрініп, таң атқанша батпайтын болса,

ен ұзақ түн (қыс ортасы), ал түн ортасы ауа батып кетсе, күннің ұзарып, түннің қысқара бастағаны. Сөйтіп, есепшілер Үркердің жылдық жолына ғана емес (мысалы, *Үркер жерге түскен* кезден келесі жылғы *Үркер көкке шыққан* кезге дейінгі аралық), тәуліктік қозғалысына да назар аударады.

Үркер тоғысының тағы бір артықшылығы – ауа райын болжауға, жыл мезгілдерінің (солярлық уақытты) қалай өтетінін жорамалдауға қолайлығы. Үркер есебі бойынша жыл екі мезгілге бөлінген. Үркер «жерге түсіп», көрінбей кеткен кез – жаз, ал Үркер көрінетін кез – қыс. «*Үркерлі айдың бәрі қыс*» деп айтылатын дағдылы сөз орамы осыны аңғартады. Ана тіліміздің асыл қорында Үркерге байланысты қалыптасқан сан алуан сөз тіркестері бар. Ондай сөз орамдарының жылдың қай мезгіліне, айына қатысты айтылатынын Тоғыс есебінен хабардар адам бірден аңғарады. «*Толған ай тұрса, Үркерге қарсы қарап, қыс түсер шақырайын боран сабат*» деген сөз тізбегі он үш тоғыс айын (ноябрь) білдіреді. «*Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан қысың бар*» дейді. Бұл кез – тоғыз тоғыстың кезі, өйткені қаңтар айында Үркер қақ төбеде тұрады.

*Секенер өлім десе шыбындай жан.*

*Сарғайып Үркер ауса атады таң, –*

дейді Мұрат Мөңкеұлы. Майталман ақынның жылдың қай мезгілін, қай айын айтып отырғаны қазіргі оқырманға жұмбақ тәрізді көрінуі ықтимал. Ал, шындығында, Үркер ауа таң атағын мезгіл бес тоғыс (март) айына сәйкес келеді. «*Үркер жамбасқа келсе, жаз шықпағанда несі бар*» деген нақыл үш тоғыс (апрель) айына қатысты айтылған.

Есепшілер жыл сайын белгілі бір уақытта қайталанып отыратын ауа райындағы құбылыстарды (жауын-шашын, жел, боран, ыстық, суық т.б.) *амал* деп атап, оның қай кезде болатынын Тоғыс есебі бойынша анықтап отырған. Сөйтіп, олар күнқайыру жүйесіне амал деген жаңа бір төл ұғымды енгізді. Шаруашылық ұйымдастыруда, әсіресе малшы қауым Тоғыс есебіне сүйене отырып, әр айдағы амалдардың қалай өтетініне мұқият көңіл бөлген.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч.III. СПб., 1870. 45 с.
- [2] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. ИВЛ. М., 1963-1964; Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-кайсацского народа // ЭО. М., 1916. №3-4. С.123-155.
- [3] Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном творчестве казахов. Алмата: Наука, 1949. С.132-142.
- [4] Әбішев Х. Аспан сыры. Алматы: Жазушы, 2009. – 145 б.
- [5] Семенюк Г.И. О застойности скотоводческих обществ // Тюркологический сборник. М.: Наука, Глав. редакция восточн. литературы, 1970. С. 162.
- [6] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. – 35 б.
- [7] Уәлиев Н. Ай аттары – асылымыз. Күн қайыру // АТ. Жылқы жылы, 1991. №5, №8, №10, №12. – 46 б.
- [8] Қара өлең // Ел ішінен жазып құраст. Оразақын Асқар. Алматы: Жалын, 1997. 640 б.
- [9] Қазақ жұмбақтары // Құраст. С.Аманжолов. Алматы: Ана тілі, 2003. – 6 б.
- [10] Ысқақов М. Халық календары. Алматы: Жазушы, 2009. 128 б.
- [11] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. 92 б.
- [12] Оңғарбай Н.Б. Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу). Алматы: